

Slávnostná prednáška pri príležitosti udelenia Medzinárodnej ceny SAV 2017

Joanna Goszczyńska

GOSZCZYŃSKA, J.: Ceremonial Lecture on the Occasion of Receiving
the 2017 International SAS Award

SLOVENSKÁ LITERATÚRA 64, No. 5, p. 379 – 385

Key words: literature of small nations,
Slovak literature, national mythology,
Messianism, „missionism” (political
Messianism), narration

Within the context of reflection on her own research into Slovak culture of the 19th century the author of the paper draws attention to the essential areas of her interest in her scientific projects: the myth of the folk hero Jánošík, the issue of Messianism, the issue of the historical mission of the Slovak nation and its narrative form. This is where she comes to the conclusion that certain simplification, silence and superficial perception have made the paradigm of 19th-century Slovak literature lean, while its precious universality was often overlooked in the name of its specific nature. For instance, the rehabilitation of Messianism reviews the opinion as to the provincial character of Slovak culture to a certain extent and situates it nearer the European universe. The multi-layer nature of the national identity discourse points out to the participation of Slovaks in the national political relations.

Kľúčové slová: literatúra malých
národov, slovenská literatúra,
národná mytológia, mesianizmus,
misionizmus, narácia

Úvodom by som si dovoľila vysloviť domnienku, že v dnešnej dobe, v dobe te-
kutej modernity, nie je ľahké byť humanistom. Ocitolí sme sa totiž v situácii,
ktorá nás núti zaujímať postoje, voči ktorým sa naša kondícia humanistu v mno-
hých prípadoch búri. Zygmunt Bauman písal: „Tajomstvo úspechu v tekutej mo-
dernite spočíva v tom, aby sme neboli príliš konzervatívni, aby sme sa nezahniez-
dili na žiadnej hriadke, boli mobilní a vždy boli po ruke.“

Nie je ľahké byť humanistom, ktorý sa zahniezdil na literárnej hriadke
a venuje sa jej výskumu. A hádam ešte ťažšie je byť humanistom zaoberajúcim sa
literatúrou, ktorá nepatrí do exkluzívneho kruhu veľkých literatúr. To je prípad

380 vedcov zo štátov strednej Európy skúmajúcich literatúru regiónu, ale je to tiež môj prípad. Prípad o to ťažší, že sa nezaobieram literatúrou vlastného národa, ale literatúrou krajiny, ktorá sa mi stala veľmi blízka.

Takáto situácia môže evokovať otázku, či neľutujem svoje rozhodnutie. Musím povedať, že určite nie. Práve naopak, som hrdá, že v mojom vedeckom (ale aj v súkromnom) živote slovenská literatúra a kultúra zaujali veľmi dôležité miesto. Veľa som im obetovala, ale naplňa ma tiež veľkou radosťou a dáva mi pocit zadostúčenenia, že slovenská vedecká obec si môj výskum všimla a ocenila ho. Chcela by som všetkým, ktorí pokladajú moju vedeckú činnosť za hodnú uznania, veľmi, veľmi srdečne poďakovať. Je to pre mňa veľká pocta, ale zároveň aj výzva, ktorej sa budem v rámci svojich možností snažiť čeliť.

Využívajúc možnosť voľby konvencie prednášky, rozhodla som sa pre formu reflexie o svojom bádaní slovenskej kultúry. Inšpiroval ma názov knihy Zygmunta Baumana *O výhodách z pochybností*, ktorý bol impulzom k premýšľaniu, čo sa stalo hlavným motívom môjho výskumu. Vďaka nemu som si uvedomila, že vo veľkej miere to boli práve pochybnosti.

A až neskôršie som prišla na to, že v tom nie som osamotená. O svojich slovenských pochybnostiach písal tiež Rudolf Chmel a o nádeji a pochybnostiach Vladimír Petřík.

Určite budete so mnou súhlasiť, že chvíľa po napísaní dizertačnej práce predstavuje pre každého vedca istý prelom v jeho vedeckej kariére. Prestáva byť učňom vedeným majstrom – školiteľom a vstupuje do etapy, v ktorej sa rozhoduje pre samostatný výskum.

Keď som sa po obhajobe dizertácie o tvorbe Františka Švantnera ocitla v takomto bode, začala som premýšľať o napísaní knihy, ktorá by mi pomohla rozptýliť rôzne moje pochybnosti nadobudnuté pri štúdiu slovenskej literatúry a kultúry 19. storočia. Kľúčom k tejto knihe sa stala postava Jánošíka.

Myslím si, že diskomfortu a zároveň komfortu pochybovania napomáha status zahraničného vedca, ktorý môže hľadiť na skúmanú kultúru zvonka, ale súčasne cez prizmu vlastnej kultúry a kontextov, v ktorej sa formovali jeho poznatky. Jeho začlenenie do istého literárneho univerza generuje spôsob vnímania inej kultúry. Samozrejme, symbolický poriadok, v ktorom sa formuje jeho kognitívny postoj, môže byť nielen prednosťou, ale aj určitým obmedzením. Uvedomenie si týchto obmedzení a schopnosť vyjsť mimo rámec habitusu – používajúc terminológiu Pierra Bourdieuho – je podľa mňa jednou z najdôležitejších výziev, pred ktorými stojí bádateľ zahraničnej literatúry.

Na moje vnímanie slovenskej kultúry 19. storočia a predovšetkým romantickej literatúry mali nepochybne vplyv už spomínané determinanty. Myšlienku dekonštruovania a zároveň revidovania obrazu slovenskej kultúry cez prizmu mýtu o Jánošíkovi určite ovplyvnilo jeho odlišné fungovanie v poľskej a v slovenskej literatúre, ako aj v spoločenskom vedomí. Veľmi zjednodušene povedané: v poľskej literatúre je Jánošík len marginálnou, periférnou postavou a nedošlo tu k jeho mýtizácii. V slovenskej literatúre je naopak takmer centrálnou postavou, prítomnou v literárnych textoch – od populárnej literatúry, cez vysokú (umeleckú) literatúru obdobia romantizmu, k opätovnému objaveniu sa v populárnej literatúre 19. storočia, až k návratu do vysokej literatúry v 20. storočí. Aj keď je Jánošík v poľskej literatúre iba periférnou postavou, je intenzívne prítomný

v kolektívnom vedomí Poliakov, kde funguje ako hovorca sociálnej spravodlivosti, čiže z mýtotornej paradigmy je exponovaná sociálna rovina. Nemusím podotýkať, že k takémuto vnímaniu sa pričínila filmová produkcia, okrem iného jeden z najpopulárnejších seriálov poľskej televízie zo sedemdesiatych rokov minulého storočia, dodnes uznávaný za kultový. O životnosti Jánošíka v kolektívnom vedomí Poliakov svedčí skutočnosť, ako jeho stereotypný obraz využívajú publicisti, úradníci a dokonca aj politici. Potvrdením toho je istý druh dane v poľskom právnom systéme, ktorú platia bohatšie územné jednotky v prospech chudobnejších, populárne nazývaný Jánošíkova daň.

V slovenskej kultúre je Jánošík vďaka romantickej literatúre vnímaný predovšetkým ako národný hrdina. Práve v romantickej literatúre došlo k mýtizácii legendárneho zbojníka. Jeho literárny obraz odzrkadlil zložitú kultúrnu situáciu vtedajšej epochy, priniesol exemplifikáciu vtedajších ideových postojov a stal sa svedectvom prebiehajúcich procesov formovania národnej identity. Mýtus Jánošíka nevyjadroval len svetonázorové postoje, ale odzrkadľoval tiež meniace sa literárne povedomie a nezriedka sa v ňom ozývali polemické postoje voči platným estetickým normám.

Pri štúdiu odbornej literatúry o Jánošíkovi som čoraz viac pochybovala o postojoch, ktoré z nej vyplývali, zaťažených dedičstvom marxistickej optiky, neverifikovaných a často formulovaných bez prístupu k pôvodným pramenným textom (mnohé z nich neboli zverejnené). Tento svojho druhu defekt výskumu venovaného Jánošíkovi sa týka rovnako slovenskej, ako aj poľskej literatúry. To ma presvedčilo, že stopa, po ktorej som sa vydala, môže odmytologizovať nielen obraz Jánošíka, ale aj hodnotenie mechanizmov slovenskej kultúry 19. storočia, ktoré získali status všeobecne akceptovaných a trvalých právd a znehybnili či zamrzli vo svojej deformácii.

Musím podotknúť, že preloženie mojej knihy venovanej mýtu o Jánošíkovi (ktorá bola výsledkom môjho výskumu) do slovenčiny, ale aj – a možno predovšetkým – to, že sa stretla s ohlasom u domácich aj zahraničných bádateľov slovenskej kultúry, bolo pre mňa obrovským zadostučinením.

Keď som na nej pracovala, nepredpokladala som, že spomínané stopy ma privedú k ďalšej fascinácii, ktorou sa na dlhé roky pre mňa stala mesianistická idea a jej fungovanie v slovenskej kultúre 19. storočia. Výsledkom bola monografia *Synovia slova*, venovaná mesianistickým myšlienkam v tvorbe Sama Bohdana Hroboňa, Michala Miloslava Hodžu a misionistickým konceptom Ľudovíta Štúra.

Pri skúmaní slovenskej odbornej literatúry som totiž narazila na informáciu, že v obširnej poéme Michala Miloslava Hodžu *Matora*, uverejnenej iba v malých fragmentoch, sa nachádza epizóda venovaná Jánošíkovi. Nie je vylúčené, že by som jej nevenovala väčšiu pozornosť, predpokladajúc, že už nemôže vnieť veľa nového do môjho výskumu, keby nie to, že celá poéma bola odsúdená vtedajšou kritikou, zhodnotená ako reakčná, buržoázna, skresľujúca obraz Jánošíka ako obrancu ľudu a na dôvažok – ako to definovali vedci – sa v nej prejavuje mesianistický spôsob uvažovania. Veľmi ma to zaujalo, pretože už vtedy vo mne kľčila myšlienka zmerať si sily s problematikou slovenského mesianizmu. Keď som preštudovala šesťstostranový strojepis poémy (tu by som sa chcela srdečne poďakovať zamestnancom Literárneho archívu Slovenskej národnej knižnice v Martine za ochotu poskytnúť mi text), ukázalo sa, že Jánošík je hlavným

382 hrdinom, ktorý má oblečený vždy iný romantický kostým, medzi tým aj nesmierne dôležitý mesianistický. Už som nemala pochybnosti – tentoraz som ich nemala vôbec, že mesianistický Jánošík je znamením, a že ďalšou etapou môjho výskum bude práve mesianizmus.

Nemôžem tu nespomenúť, že vďaka profesorovi Petrovi Zajacovi, ktorému sa podarilo prelomiť rôzne vydavateľské bariéry, bola Hodžova poéma po desiatich rokoch od môjho vtedajšieho výskumu vydaná vcelku. A je to podľa mňa jedno z najdôležitejších diel slovenského romantizmu.

Myslím si, že môj záujem o mesianizmus sa pričínil o prehĺbenie spolupráce s tímom slovenských vedcov, predovšetkým z Ústavu slovenskej literatúry SAV, kde si kolegovia všimli potrebu takéhoto výskumu. Dôležitým momentom bolo vydanie môjho prvého článku interpretujúceho Hodžovu poému (v preklade Ireny Malec-Biliňskej) v časopise *Slovenská literatúra*. Potom som sa stala členkou redakčných rád časopisov *Slovenská literatúra* a *RAK*, nasledovali ďalšie stretnutia na Slovensku aj v Poľsku, účasť na vedeckých projektoch a na sympóziách, ktoré sprevádzali diskusie, kde sa precizovali naše nie vždy rovnaké stanoviská, ako aj recenzovanie v procedúrach udeľovania akademických titulov a vedeckých hodností.

Z časovej perspektívy môžem povedať, že počiatky mojej fascinácie mesianizmom opäť sprevádzali pochybnosti. A znovu to boli pochybnosti vedca vyrastajúceho v iných tradíciách, zataženého v určitom slova zmysle balastom romanticko-mesianistického martyrologického vzorca, ktorý sužuje našu (poľskú) kultúru. Takáto optika narazila na zjednodušené spracovanie problematiky, dominujúce v slovenskej odbornej literatúre v období môjho vtedajšieho výskumu, v ktorom bol mesianizmus 19. storočia vo všeobecnosti – mierne povedané – marginalizovaný a drsnejšie – považovaný za zhubný nádor na tele zdravého organizmu. Týmto názorom protirečilo jedine konštatovanie Oskára Čepana, ktorý pre mesianistické idey videl priestor v slovenskom romantizme a bol naklonený uznať mesianizmus za integrálnu súčasť romantizmu. Táto krajná odlišnosť hodnotenia mesianizmu, alebo aj jeho zamlčanie, vyvolali vo mne pochybnosti a provokovali ma k pokusu dekonštruovať ho.

Záver výskumu mesianizmu prevýšili moje očakávanie. Ukázalo sa, že je veľmi dôležitým konštitutívnym prvkom romantizmu. Je síce fragmentárnym projektom predstavujúcim mozaiku niekoľkých odlišných historiozofických návrhov, nie vždy definitívne dopracovaných a dôsledných, napriek tomu je však dôležitým svedectvom ideových postojov časti slovenských romantikov. Mesianistická myšlienka sa premietla do zložitých národno-identifikačných procesov prebiehajúcich v druhej polovici 19. storočia.

Ontologický status slovenského mesianizmu je statusom samotára. Jeho návrh interpretovania dejín, ako aj vízia budúcnosti národa a sveta, hlavne slovenského sveta, bola len zriedka predmetom sporov alebo diskusií pokolenia slovenských romantikov. Bolo tomu tak predovšetkým preto, že väčšina poetických textov obsahujúcich mesianistickú myšlienku nebola publikovaná, a tá hrstka, ktorá sa ukázala tlačou, najčastejšie fragmentárne na stránkach časopisov, bola ignorovaná. Alebo inak povedané, ako odmietnutý či negovaný prvok nestimuloval ani spoločenský, ani politický a ani literárny diskurz. Jeho hodnotenie z dnešnej perspektívy však ukazuje, že predstavuje dôležitú zložku romantického dedičstva a láka hľadať vlastné stopy v novšej kultúre.

Merajúc si sily s problematikou mesianizmu som sa usilovala hľadať nové poznávacie rámce adekvátne k vynárajúcemu sa obrazu, ale iné ako tie, ktoré navrhoval – povedané slovami Baumana – „ortodoxný konsenzus“, ak ich vôbec navrhoval. Uvedomujúc si nebezpečenstvo simplifikácie romantickej paradigmy, ako aj jej neopodstatnené komplikovanie, usilovala som sa zbaviť predsudkov, ale byť pritom verná záväzkom voči prameňom.

Neobyčajne nápomocné sa ukázalo rozlíšenie mesianizmu a misionizmu fungujúce v poľskej odbornej literatúre. Jeho hlavnou tézou je uznanie, že misionizmus je založený na viere v zvláštnu misiu vlastného národa a na presvedčení, že jeho dejinné poslanstvo má mimoriadny význam v pláne histórie. V mesianizme musí byť však viera v dejinnú misiu vlastného národa doplnená presvedčením, že to nie je jedna z mnohých misií, ale práve mesianistická misia, spasiteľská, porovnateľná s misiou Krista. Do paradigmy národného mesianizmu musí byť včlenený soteriologický charakter dejinného poslstva.

Toto rozlíšenie mi umožnilo pokúsiť sa usporiadať/revidovať paradigmu slovenskej kultúry 19. storočia a uvedomiť si procesy, ktoré v nej prebiehajú. Mohla som okrem iného konštatovať, že idea misionizmu, ktorá sa najčastejšie spája s dejinnou misiou Slovanov, rezonovala u takých slovenských autorov ako napríklad Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža, Samo Bohdan Hroboň či Peter Kellner-Hostinský už v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 19. storočia, o niekoľko rokov po jej sformulovaní v Schellingovej filozofii, kde bola najvýraznejšia, ale aj u poľských filozofov (Hoene-Wrońského, Cieszkowského, Libelta, Trentowského). Uvádzanie ich mien v dobových svedectvách dokazuje, že slovenskí tvorcovia ich koncepcie poznali. Na druhej strane mesianistická idea, ktorej ozveny sa objavujú koncom štyridsiatych rokov, sa naplno prejavuje v šesťdesiatych rokoch a neskôr, hlavne v historiozofických koncepciách M. M. Hodžu a S. B. Hroboňa, ale napríklad aj u Jozefa Podhradského.

Ukázalo sa, že v tomto kontexte sa ako veľmi dôležitá javí doteraz nepublikovaná poéma M. M. Hodžu *Vieroslavín*, napísaná koncom šesťdesiatych rokov 19. storočia po rakúsko-uhorskom vyrovnaní, v ktorej autor prezentuje svoju víziu Európy, ako aj miesto, ktoré by v nej mali zaujať slovanské národy. Z dnešného pohľadu je to neobyčajne zaujímavá vízia, pretože obsahuje projekt európskej spolupráce založenej na myšlienke zmierenia, vzájomného pochopenia a rešpektovania odlišnosti jednotlivých subjektov. Základom, na ktorom by mala stáť, sú kresťanské hodnoty konštituujuce spoločnú európsku identitu. Hodžov projekt sa neobmedzuje len na zobrazenie nadetnického zväzku rovnocenných národných spoločenstiev, založeného na princípe dobrovoľnosti a axiologickej rovnosti, ale v rámci tohto väčšieho spoločenstva vyčleňuje menší priestor, územie Rakúska, ktorému pripisuje zvláštnu rolu. Má spájať, zlučovať slovanské národy. Hodžova vízia usporiadania európskeho priestoru je situovaná do výraznej opozície voči panslavistickým projektom. Treba podotknúť, že Hodža, ktorý po roku 1849 prezentoval zaručene antirakúsky postoj, tentoraz mení názor a zaujíma voči Rakúsku úplne lojálne stanovisko. Zvláštnu rolu v budovaní slovanskej jednoty ako súčasti európskeho spoločenstva Hodža pripisuje Slovákom. Národu, ktorý je dedičom veľkomoravských tradícií, ale predovšetkým trpiacemu národu, ktorý si Boh vybral na realizovanie svojich plánov. Vyzdvihujúc Slovákov ako vyvolený národ, ktorý bol poverený misiou obrodenia Európy, zdôrazňuje, že je

384 to nábožensko-spasiteľská misia porovnateľná s Kristovou misiou. Úlohu Božieho vyvolenca, sprostredkovateľa medzi Bohom a národom, básnik pripisuje sám sebe. Historiozofický projekt prezentovaný v poéme je založený na silnom náboženskom základe. Stálosť postulovaného zväzku podľa Hodžu nezaručujú filozofické systémy, ale viera v Krista.

Spájanie politickej a náboženskej narácie, aké vidíme v Hodžovej poéme, zapadá do populárnych doktrín 19. storočia. Pokušeniu spájať sacrum a politiku sú podľa religionistov vystavené tie národy, ktoré sa považujú za obeť histórie, za mučeníkov či za prvok histórie spásy. Takýto typ narácie v poľskom romantickom diskurze je prítomný predovšetkým v tvorbe Adama Mickiewicza, ktorá mohla inšpirovať slovenského básnika.

Musím priznať, že skúmanie zabudnutého Hodžovho diela, z ktorého som predstavila len niekoľko východiskových myšlienok, potvrdilo moje pochybnosti, čo sa týka diagnózy paradigmy slovenskej kultúry 19. storočia a potrebu jej ďalšieho dekonštruovania a revidovania. Ale pravdepodobne aj potrebu hľadať súvislosti s dnešnou realitou. Vnútorňý spor a aporetickosť nachádzajúce sa v Hodžových textoch potvrdzujú viac hlasnosť tejto paradigmy a provokujú otázku, či oslabujú pozíciu štúrovske-národnej narácie, alebo jej dávajú inú podobu.

Vo svojich pokusoch pochopiť vtedajšie kultúrne procesy a politické zmyšľanie som sa tvrdohlavo vracala k určitým problémom, pociťujúc pritom potrebu ich precíznejšieho artikulovania a ich opätovného dekonštruovania. Pierre Bourdieu vo svojich *Méditations pascaliennes* túto metódu definoval ako pohyb po špirále, ktorá, ako napísal „zakaždým umožňuje dosiahnuť vyšší stupeň vysvetlenia a pochopenia, ale aj objaviť dovtedy nepovšimnuté vzťahy a skryté vlastnosti“. Táto metóda ma tiež viedla počas viacerých pokusov nanovo čítať a pochopiť dielo Ľudovíta Štúra, ktoré rovnako vyvolávalo rôzne pochybnosti.

V prvej etape vyprovokovali polemiku s pripisovaním mesianistickej ideológie dielu *Starý a nový vek Slovákov*. V druhej etape nesúhlas s videním mesianistických ideí v kontroverznej politickej brožúre *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Opätovná analýza tohto textu potvrdila jeho misionistický a nie mesianistický charakter, a dovolila mi dointerpretovať kontexty, podobnosti s vtedajším historiozofickým diskurzom a inšpirácie poľskými a ruskými utópiami.

Návrat k prameňom, ktorých úlohe, ako sa zdá, čoraz častejšie venuje pozornosť literárna veda, sa ukázal neobyčajne plodný nielen pre moje poznanie, ale aj v prípade spoločného projektu venovaného Štúrovi, na ktorom sa zúčastnili poľskí aj slovenskí vedci. Jeho výsledkom je kolektívna monografia *Návraty k prameňom*, ktorú som pripravila. Jej cieľom bola revízia výskumu Štúrových textov a dôsledná analýza premlčaných prác, čo nám umožnilo doplniť obraz jeho tvorivej cesty a ideového profilu plného zákutí a prekvapujúcich alebo zdanlivo prekvapujúcich zvrátov.

Dovolila som si pripomenúť niektoré tematické okruhy svojho výskumu, ktoré vo mne vzbudzovali najviac pochybností. Pokus o ich rozptýlenie ukázal, že určitá simplifikácia, premlčanie a povrchné vnímanie ochudobnili paradigmu slovenskej kultúry 19. storočia, a v mene jej špecifickosti ju často zbavovali vzácnej univerzálnosti. Napríklad rehabilitácia mesianizmu do istej miery reviduje názor o provincionálnom charaktere slovenskej kultúry a situuje ju bližšie k európskemu

univerzu. Viacvrstvosť národno-identifikačného diskurzu poukazuje na účasť 385 Slovákov v nadnárodnom politickom zväzku.

Na druhej strane, zaradenie slovenskej literatúry do kontextu európskej literatúry umožňuje aj uvoľnenie slovenskej medzivojnovnej literatúry z ťažiaceho korzetu folklórnych inšpirácií (čo som nespomínala) a pre ňu špecifických prúdov (casus František Švantner).

Nakoniec by som rada zdôraznila, že za to, že som väčšiu časť svojho vedeckého výskumu aj úsilia venovala slovenskej literatúre, vďačím aj ľuďom, s ktorými som sa na Slovensku stretávala, spolupracovala a s ktorými som sa spriatelila. Všetkým im ďakujem.

prof. dr hab. Joanna Goszczyńska
Uniwersytet Warszawski
Wydział Polonistyki
Instytut Sławistyki Zachodniej
i Południowej
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Polska
e-mail: jogoszcz@gmail.com